

Проблема іноземних військовополонених Другої світової війни в радянській історіографії

В статье рассматриваются и анализируются научные исследования советских историков 40-х –80-х годов XX ст., посвященные проблеме иностранных военнопленных Второй мировой войны в СССР.

The article considers and analyses scientific researches devoted to the problem of foreign war prisoners of World War II in the USSR performed by the Soviet historians during 40-80s of the XX th century.

Ключові слова: *військовий полон, радянська історіографія.*

З огляду на суб'єктивні причини, за умов панування тоталітарної влади та внаслідок негативного впливу ідеологічного чинника радянською історичною наукою впродовж повоєнного 40-річчя так і не було створено повноцінної історичної концепції Великої Вітчизняної війни. Гортаючи сторінки праць, присвячених війні, вдумливий читач, раз по раз звертає увагу на їх обмеженість, ідеологічну патетику, відсутність неупередженого дослідного погляду на низку проблеми історії Другої світової війни. Окремі з них, або вивчалися виключно односторонньо або, взагалі, були виведені за межі дослідної проблеми. До кола так званих небажаних для дослідження проблем історії війни потрапила і тема військового полону, а надто – питання, пов'язані з долею військовополонених у

радянському тилу. Якщо трагічна історія радянських бранців у гітлерівських концтаборах усе ж стала об'єктом наукового пошуку вітчизняних учених, то тема військовополонених ворожих армій у радянському тилу знаходилася під негласним табу. Документи органів, що відповідали за організацію, утримання та трудове використання військовополонених у Радянському Союзі на довгі десятиліття потрапили у недоступні для дослідників, так звані спеціальні фонди архівів. Як наслідок, тема радянського військового полону часів Другої світової війни залишалася практично не дослідженою. У статті зроблено спробу визначити основні етапи становлення її наукових студій у радянській історичній науці та окреслити визначальні проблеми, що все ж знаходили своє вирішення на сторінках наукових праць.

Уперше на урядовому рівні про військовополонених Німеччини та її союзників у СРСР ішлося на початку 1942 р. У Ноті НКІС СРСР, підписаній В.М. Молотовим 27 квітня 1942 р., було заявлено, що радянський уряд, вірний принципам гуманності та поваги власних міжнародних зобов'язань буде дотримуватись Гаазької конвенції 1907 р. з питань режиму військового полону. Цей крок уряду СРСР мав здебільшого пропагандистське спрямування, адже навесні 1942 р. міжнародній громадськості стали відомі не лише вражаючі своєю жорстокістю численні факти масового знищення військовополонених Червоної Армії у нацистських таборах, а й порушення норм міжнародного права стосовно військовополонених у радянському тилу. Для періоду з 1941 до 1956 р. притаманне звернення політиків, публіцистів, істориків передусім до питання судового переслідування військовополонених [1].

Радянська історична література про Другу світову та Велику Вітчизняну війну 50-х – середини 80-х років минулого століття обходила питання військовополонених армій Німеччини і її союзників майже цілковитим мовчанням. Якщо в окремих монографіях, статтях і фундаментальних узагальнюючих працях все ж і згадувалося про це, то у кращому випадку називалася кількість узятих у полон Червоною Армією, у тій чи іншій наступальній операції, ворожих військ [2]. Навіть у працях, присвячених аналізу військових втрат періоду Другої світової війни, автори дивним чином уникали деталей про полонених німців і їх союзників на Східному фронті. Зокрема, у ґрунтовному історико-статистичному дослідженні Б.Ц. Урланіса (перше видання якого побачило світ у середині 50-х років), автор відвів лише кілька сторінок тексту для того, щоб укотре вже заявити про «інше» ставлення до військовополонених ворожих армій, які перебували в радянському полоні, що нібито повністю відповідало нормам міжнародного права. Водночас, Б.Ц. Урланіс цілком обґрунтовано пов'язує підписання радянським урядом Женевської конвенції 1949 р. про режим військового полону з поверненням після війни на батьківщину сотень тисяч військовополонених ворожих армій. Автор, зрозуміло, навіть не згадує про те, скільки військовополонених залишалася в Радянському Союзі після війни і як довго вони там перебували, взагалі обходить питання чисельності взятих у полон у роки війни військовослужбовців армій Німеччини та її союзників [3].

Офіційне визнання в радянській історичній науці знайшла лише одна тема – антифашистський рух німецьких солдатів та офіцерів у таборах військовополонених. Висвітленню офіційної версії мети й завдань цього руху, участі полонених у пропаганді, спрямованій на війська вермахту, присвятили свої дисертації, монографії та статті М.Г. Погрібний, Г.В. Єжова, А.С. Бланк, А.М. Шевченко, Л.І. Гінцберг, К.Л. Селєзньов та інші радянські історики [4]. Завдяки колективним зусиллям на середину 80-х років ХХ ст. у дослідженні цієї проблеми було нагромаджено значний досвід. Разом із цим, в опублікованих працях виразно проступають два моменти, що, на нашу думку, заслуговують на критику. Так, виникнення й діяльність таких антифашистських організацій як Національний комітет «Вільна Німеччина» та «Спілка німецьких офіцерів», жодним чином не пов'язується авторами з планами уряду СРСР і пояснюється лише ініціативою з боку

самих німців. Одночасно, значно перебільшується роль німецьких комуністів-емігрантів у ідеологічному перевихованні військовополонених.

Наприкінці 70-х років з'являються поодинокі публікації, покликані здійснити критичний огляд праць західних учених, присвячених перебуванню німецьких військовополонених у Радянському Союзі. У цьому контексті слід назвати статті Л. Безименського, Г. Іваницького та О. Ржешевського [5]. Наприклад, співробітник Інституту воєнної історії Міністерства оборони СРСР Г.М. Іваницький у закритому для широкого читача «Інформаційному бюлетені» дійшов такого висновку: «Публікація так званих документів «До історії німецьких військовополонених у другій світовій війні» являє собою велику ідеологічну диверсію реакційних кіл ФРН, мета якої полягає у спробі підірвати процес нормалізації відносин між СРСР та ФРН, а також послаблення міжнародної напруженості...» [6]. У 1978 р. «Военно-исторический журнал» опублікував чергову критичну статтю згаданих вище авторів, багатообіцяюча назва якої – «Правда і брехня про життя німецьких військовополонених в СРСР» — проте, мало відповідала змісту. Вторячи вже відомим звинуваченням на адресу «фальсифікаторів історії» автори повели мову про гуманне ставлення в Радянському Союзі до переможеного та полоненого ворога [7].

Прямим підтвердженням того, що проблема військовополонених Другої світової війни в СРСР саме через своє ідеологічне значення була виведена за межі актуальної дослідної проблематики радянської історичної науки, є безперечний факт, що відомості та коментарі щодо військового полону і військовополонених у 50–80-х роках ХХ ст. зустрічаються на сторінках публікацій, далеких від історичної науки. Наприклад, інформацію про стан медико-санітарного забезпечення військовополонених у радянських таборах було вміщено у п'ятому томі чергового видання «Великої медичної енциклопедії» (1958 р.). Зокрема, тут читаємо: «...Табори були забезпечені досвідченим медичним складом і достатньою кількістю поліклінічних, лікувальних, оздоровчих і санаторних закладів, обладнаних санаторною технікою й майном. Особлива увага надавалася зміцненню фізичного стану військовополонених, лікуванню хворих, санітарному нагляду, медичному контролю за харчуванням і охороною праці, профілактиці епідемічних захворювань, авітамінозів і травматизму...» [8]. У непоінформованої людини від прочитаного може скластися враження, що табори для військовополонених, власне, нічим не відрізнялися від тогочасних радянських курортів. У першій половині 80-х років у спеціалізованій військово-медичній періодиці було опубліковано кілька статей про медичне забезпечення військовополонених у шпиталях Червоної Армії [9]. Їх автори наводять відомості про кількість полонених німців, які знаходились у фронтових радянських шпиталях у ході Сталінградської битви та на завершальному етапі війни. Йдеться про норми харчування поранених бранців, характер лікувальних процедур. Статистика кількості померлих від ран і хвороб військовополонених – відсутня, а натомість текст рясніє прикладами гуманного ставлення лікарів до своїх пацієнтів.

Більш ніж скромний перелік публікацій радянської історіографії 50-х – першої половини 80-х років проблематики військового полону Другої світової війни в СРСР завершує книга А.С. Бланка «Німецькі військовополонені в СРСР», видана німецькою мовою у Кельні. Колишній офіцер НКВС, перекладач табору для вищого командного складу в Суздалі, досить професійно описав побут і життя німецьких офіцерів за колючим дротом. Чимало уваги приділено еволюції поглядів генералів та офіцерів, які, зрештою, порвали з Гітлером та його режимом. Автор настійливо проводить тезу про повне дотримання радянською стороною міжнародного права щодо військовополонених, а спробу західнонімецьких істориків засудити репресивну політику Кремля, жертвами якої ставали практично всі червоноармійці, які побували у ворожому полоні, названо втручанням у внутрішні справи Радянського Союзу. Що стосується критики закритих судових процесів,

що нерідко виносили необгрунтовані смертні вироки бранцям, то вона була оголошена «жалобною піснею по військових злочинцях». Як і його попередники, А.С. Бланк доходить висновку, що багатотомна праця німецьких істориків присвячена долі військовополонених вермахту в Радянському Союзі «...не має під собою наукової основи та переслідує явно неблаговидні цілі – активізувати реваншистські настрої й реабілітувати фашизм» [10]. Подібна виключно негативна оцінка доробку вчених ФРН щодо проблеми військового полону в СРСР міцно утвердилася в радянській історичній науці. Навіть у 1989 р., у розпал політики розрядки, визнаний фахівець у галузі зарубіжної історіографії А.Н. Мерцалов, продовжував оцінювати погляди своїх західнонімецьких колег як одну з найнебезпечніших антикомуністичних концепцій [11].

Якщо звернути увагу на загальнодоступні публікації 50-х – середини 80-х років, в яких так чи інакше йшлося про військовий полон часів Другої світової війни, то серед них – переважно енциклопедичні та довідкові видання і праці з міжнародного права. Радянські енциклопедії у статтях про військовополонених зосереджували увагу читача виключно на політико-правових аспектах теми, наводячи анотований зміст всіх чотирьох Міжнародних конвенцій з питань військового полону [12]. Починаючи з середини 50-х років у Москві регулярно готуються до видання збірники документів міжнародно-правового характеру, монографії та підручники з міжнародного права де, серед іншого, йдеться і про правовий режим військового полону [13]. Міжнародно-правові питання військового полону у 50-х роках стали предметом вивчення у кількох кандидатських дисертаціях [14].

Окремо слід згадати кілька статей та монографій історико-правової тематики, в яких йшлося про численні аспекти правового регулювання військового полону на різних етапах розвитку міжнародного права з цієї проблеми. Віддаючи данину часу та ідеологічній лінії радянського уряду, окремі автори таврували імперіалістів — «злісних порушників режиму військового полону» та водночас писали про повну відповідність нормам міжнародного права системи правового забезпечення й утримання військовополонених ворожих армій у Радянському Союзі [15]. Стосовно ж історичного контексту проблеми, то останній не досліджувався.

Підсумовуючи викладене вище, слід відзначити, що у розвитку радянської історіографії питання виділяються принаймні два часових етапи. Для періоду початку 40-х – середини 50-х років ХХ ст. притаманні політико-ідеологічні виміри при аналізі військового полону в СРСР. Власне становлення історіографії нашої проблеми відбулося у другій половині 50-х – другій половині 80-х років. Характерним для цього етапу є примат теми антифашистського руху опору в радянських таборях для військовополонених, а також судового переслідування полонених-військових злочинців. Загалом же, істориками СРСР, з огляду на передусім ідеологічні і політичні причини, проблема радянського військового полону 40–50-х років практично не вивчалася.

Література

1. Документы обвиняют. Вып.1. – М., 1943. – С.203 – 205; Левин Д.Б. Об уголовной ответственности военнопленных //Вопросы уголовного права. Сб. 1. –М., 1944. – С. 85 – 94.
2. Ключенко Д.М. В боях за визволення України. — К., 1984.
3. Урланис Б.Ц. Война и народонаселение Европы. Людские потери вооруженных сил европейских стран в войнах ХVII – ХХ вв. Историко-статистическое исследование. – М., 1960.
4. Погребной Н.Г. Деятельность антифашистов в Советском Союзе в годы Великой Отечественной войны: Дис... канд. ист. наук. — М., 1979; Ежова Г.В. Национальный комитет «Свободная Германия»: Некоторые проблемы источниковедения и историографии: Дис... канд. ист. наук. — Л., 1987; Бланк А.С. Национальный комитет «Свободная Германия» — центр антифашистской борьбы немецких патриотов. 1943 – 1945. — Вологда, 1963;

- Шевченко А.М. Национальный комитет «Свободная Германия» в действии: Ежегодник германской истории. — М., 1974; Гинцберг Л.И. Борьба немецких патриотов против фашизма 1939 – 1945. — М., 1987; Селезнев К.Л. Геноссе политрук А.Пик //Новая и новейшая история. — 1985.- № 2.
5. Безыменский Л.А. История одной «Истории» //Новое время. — 1976. — № 5.- С. 12 — 13; Иваницкий Г.М. К истории немецких военнопленных во второй мировой войне //Информационный бюллетень. — М.: Институт военной истории МО СССР, 1977. — С. 26 — 35.; Ржешевский О., Иваницкий Г. Правда и ложь о жизни немецких военнопленных в СССР// Военно-исторический журнал. — 1978. — № 10. — С. 77 — 78.
  6. Цит. за: Иваницкий Г.М. К истории немецких военнопленных во второй мировой войне //Информационный бюллетень. — М.: Институт военной истории МО СССР, 1977. — № 18. — С. 26 — 35.
  7. Ржешевский О., Иваницкий Г. Правда и ложь о жизни немецких военнопленных в СССР //Военно-исторический журнал. — 1978. — № 10. — С. 77 — 78.
  8. Большая медицинская энциклопедия. Изд. 2-е. — М., 1958. — Т. 5. — С. 914.
  9. Марасанов Р.А., Мельничук А.Н. Медицинское обеспечение раненных и больных немецких военнопленных в годы Великой Отечественной войны //Военно-медицинский журнал. — 1981. — № 5. — С. 19 — 22.; Войтенко М.Ф., Грибовская Г.А. Гуманизм советской военной медицины. //Военно-медицинский журнал. — 1985. — № 5. — С. 68 — 71.
  10. Blank A. Die deutschen Kriegsgefangenen in der UdSSR. — Köln, 1979.
  11. Мерцалов А.Н. Великая Отечественная Война в историографии ФРГ. — М., 1989.
  12. Большая Советская Энциклопедия. В 30-ти томах /Гл. ред. А. М. Прохоров. Изд. 3-е.- М., 1971. — Т. 5. — 1971. — С. 693 – 694; Українська Радянська Енциклопедія. Вид 2-е. — К., 1978. — Т. 2. — С. 288.
  13. Женевские конвенции о защите жертв войны. — М., 1954. — С.69–129; Международное право в избранных документах. — М., 1957. — Т. 3. —С. 41 – 46; Международное право. — М.,1966.- С. 617.; Международное право /Под ред. Л.А. Моджоряна, Н.Т. Блатовой. — М., 1970.— С. 528; Международное право. Учеб. /Под ред. Н.Т. Блатовой. — М., 1987. — С. 492 – 494.
  14. Амелин А.Б. Международно-правовое регулирование военного плена. Автореф. дис. канд. юрид. наук. — М., 1954; Забигаило К.С. Вопросы защиты жертв войны на Женевской дипломатической конференции 1949 года. Автореф. дис. канд. юрид. наук. — К.,1954; Хлестов О.Н. Режим раненых и больных во время вооруженного конфликта. Автореф. дис. канд. юрид. наук. — М., 1958.
  15. Жданов Н. Международно-правовая проблема военного плена в условиях нового времени //Международное право. — 1928. — № 2 — 3. — С. 31 – 49; Сабанин А.В. Вопросы военного плена в их основном освещении //Международная жизнь. — 1929. — № 12.- С. 96 – 103.; Русские военнопленные в мировой войне 1914 – 1918 гг. /Сост. Н. Жданов. — М., 1921. — Ч. 1 –3. — 376 с.; Левин Д.Б. Об уголовной ответственности военнопленных //Вопросы уголовного права. Сб. 1. — М., 1944. — С. 85 – 94; Петров Е. Американские империалисты – злостные нарушители режима военного плена //Советское государство и право. — 1952. — № 12. — С. 48 – 61; Николаев О. Женевские конвенции 1949 г. о защите жертв войны. — М., 1955; Ромашкин П.С. Военные преступления империализма. — М., 1953; Алексеев Н.С. Ответственность нацистских преступников. — М., 1968; Полторацк А.И., Савинский Л.И. Вооруженные конфликты и международное право. Основные проблемы. — М., 1976; Минасян Н.М. Международные преступления третьего рейха. — Саратов, 1977 та ін.